

<https://doi.org/10.46991/hc.2024.21.2.086>

The Role of Türkiye in the “Solution” of the Question of the Sanjak of Alexandretta

Arman Martirosyan

<https://orcid.org/0000-0002-6784-0528>

Armenian State Pedagogical University after Kh. Abovyan, Associate Professor at the Chair of the World History and Its Teaching Methods, Candidate of Historical Sciences

arman.martirosyan.81@mail.ru

Keywords: The Middle East, Türkiye, Sanjak of Alexandretta, Syria, mandatory system, special status, Franco-Turkish relations, League of Nations.

The Middle East has been and still is considered for decades to be the most complex hub in the world, full of multi-layered contradictions, where intersect the interests of both the main actors of international relations and other regional countries. In this regard, it is particularly interesting to have an in-depth and comprehensive analysis of the features of Türkiye’s Middle Eastern policy in 1936-1939. In this context, the current paper is aimed at studying the motives and inducements of the Turkish authorities’ position towards the “solution” of the most sensitive issue in Turkish-Syrian relations, i.e., the ownership of the Sanjak of Alexandretta (İskenderun). Taking into account the geopolitical situation in Europe, both France and especially Great Britain gave great importance to Türkiye, and in order to neutralize the latter’s possible joining the German alliance, they went to the partition of Syria and “sacrificed” the Sanjak of Alexandretta to ensure the friendship and military alliance of Türkiye.

Թուրքիայի դերակատարումն Ալեքսանդրետի սանջաքի հիմնախնդրի «լուծման» գործում

Արման Մարտիրոսյան

Խ. Արոլյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարան, Համաշխարհային պատմության և նրա դասավանդման մեթոդիկայի ամբիոնի դոցենտ, պ.գ.թ.

Հիմնաբառեր՝ Մերձավոր Արևելք, Թուրքիա, Ալեքսանդրետի սանջաք, Սիրիա, մանդատային համակարգ, հատուկ կարգավիճակ, ֆրանս-թուրքական հարաբերություններ, Ազգերի լիգա:

History and Culture Vol.-21(2), 2024, pp. 86-98.

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Received: 22.09.2024

Revised: 09.10.2024

Accepted: 20.11.2024

© The Author(s) 2024

Մերձավոր Արևելքը տասնամյակներ շարունակ եղել և այսօր էլ համարվում է աշխարհի բազմաշերտ հակասություններով հագեցած ամենաբարդ թնջուկը, որտեղ խաչվում են ինչպես միջազգային հարաբերությունների հիմնական դերակատարների, այնպես էլ տարածաշրջանային այլ երկրների շահերը: Այս առումով առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում Թուրքիայի՝ 1936-1939թ.թ. մերձավորարևելյան քաղաքականության առանձնահատկությունների խորքային և համակողմանի վերլուծությունը: Այս համապատկերում թուրք-սիրիական հարաբերությունների ամենակնճոռոտ հիմնախնդրի՝ Ալեքսանդրետի սանջաքի /Բսքենդերուն/ պատկանելության, այդ խնդրի «լուծմանն» ուղղված թուրքական իշխանությունների դիրքորոշման դրդապատճառների և շարժառիթների ուսումնասիրմանն է միտված սույն հոդվածը: Առավել ևս, որ աշխարհաքաղաքական իրադրությունը Եվրոպայում այնպիսին էր, որ և՛ Ֆրանսիան և՛ հատկապես Մեծ Բրիտանիան մեծ կարևորություն էին տալիս Թուրքիային, և վերջինիս գերմանական դաշինքին միանալու հնարավորությունը չեզոքացնելու համար գնացին Սիրիայի մասնատմանը և Ալեքսանդրետի սանջաքը «զոհաբերեցին» Թուրքիայի բարեկամությունն ու զինակցությունն ապահովելու համար:

Роль Турции в «Решении» проблемы Александреттского санджака

Арман Мартиросян

Армянский государственный педагогический университет им. Х. Абовяна, доцент кафедры всемирной истории и методики её преподавания, к.и.н.

Ключевые слова: Ближний Восток, Турция, Александреттский Санджак, Сирия, мандатная система, особый статус, франко-турецкие отношения, Лига Наций.

Ближний Восток на протяжении десятилетий считался и до сих пор считается самым сложным в мире узлом, полным многослойных противоречий, где пересекаются интересы как основных субъектов международных отношений, так и других стран региона. В связи с этим особый интерес представляет глубокий и всесторонний анализ особенностей ближневосточной политики Турции в 1936-1939 гг. В этом контексте данная статья направлена на изучение мотивов и мотивации позиции турецких властей по отношению к «решению» самого болезненного вопроса турецко-сирийских отношений, принадлежности Александреттского /Искендерун/ санджака. Более того, геополитическая ситуация в Европе была такова, и Франция, и особенно Великобритания придавали большое значение Турции, чтобы нейтрализовать возможность присоединения последней к германскому альянсу, и тогда пошли на раздел Сирии и Александреттский санджак «пожертвовали» для обеспечения дружбы и сотрудничества с Турцией.

* * *

Ներածություն: Ալեքսանդրետի սանջաքը գտնվում է Հյուսիսային Սիրիայում, զբաղեցնում էր 4805 կմ² տարածքն և ուներ բազմազգ բնակչություն: 1918թ. հոկտեմբերի 30-ի Մուդրոսի պայմանագրով Անտանտի զորքերը գրավեցին ողջ Սիրիան՝ մինչև Ալեքսանդրետ և Կիլիկիա:

The Role of Türkiye in the “Solution” of the Question of the Sanjak of Alexandretta
Թուրքիայի դերակատարումն Ալեքսանդրետի սանջաքի հիմնախնդրի «լուծման» գործում

Դրանից հետո, ֆրանսիացիներն իրենց ազդեցության գոտի համարվող տարածքներում. Կիլիկիան՝ Ադանայի վիլայեթով, Աքքայից մինչև Ալեքսանդրետ ձեռնամուխ եղան վարչական տարածքի կազմավորմանը: 1918թ. նոյեմբերի 27-ին ստեղծվեց «Ալեքսանդրետի ինքնավար սանջաքը»: Հետագայում սանջաքի «հատուկ կարգավիճակը» ճշգրտվեց Սիրիայում և Լիբանանում Ֆրանսիայի գլխավոր կոմիսար Գուրոյի 1920թ. սեպտեմբերի 1-ի և 1921թ. օգոստոսի 8-ի հրամանագրերով, Ալեքսանդրետի ինքնավար սանջաքը մտավ Սիրիայի կազմի մեջ՝ պահպանելով վարչա-ֆինանսական «հատուկ կարգավիճակը» [Лыцкић В., 1964, 107]: 1921թ. հոկտեմբերի 20-ի ֆրանս-թուրքական պայմանագիրը հաստատում են Ալեքսանդրետի սանջաքում արդեն կենսագործվող «հատուկ կարգավիճակը»:

1930թ. մայիսի 14-ի գլխավոր կոմիսարի հրամանագրով, սանջաքին՝ Սիրիայի և Լիբանանի սահմանադրությունների հետ միասին, տրվեց «հիմնական կանոնադրություն», որը հաստատեց Ալեքսանդրետի վարչա-ֆինանսական հատուկ կարգավիճակը՝ Սիրիայի պետության կազմում: Այս «Սահմանադրական կանոնադրությունը» կարգավորում էր սանջաքի յուրահատուկ կարգավիճակը և գործեց մինչև 1937թ. նոյեմբերի 29, երբ ուժի մեջ մտավ «Նոր կանոնադրությունը»: Ալեքսանդրետի հատուկ կարգավիճակը բնութագրվում էր հետևյալ առանձնահատկություններով.

Առաջին՝ Սանջաքում կիրառվում էր ուղղակի կառավարում՝ ի տարբերություն Դամասկոսի և Հալեպի, գլխավոր կոմիսարի ներկայացուցչի՝ պատվիրակի, անմիջական տնօրինմամբ և նրան ենթակա ֆրանսիացի խորհրդականների ու տեսուչների միջոցով: Ալեքսանդրետի սանջաքը դե-յուրե և դե-ֆակտո գտնվում էր Սիրիայի կազմում: Սանջաքի մութասարիֆը՝ կառավարիչը, պաշտոնապես նշանակվում էր Սիրիայի Հանրապետության նախագահի կողմից: Ինչպես Սիրիայի մյուս մարզերը, այնպես էլ սանջաքը սիրիական խորհրդարան էր ուղարկում արաբ, թուրք և հայ համայնքները ներկայացնող պատգամավորների:

Երկրորդ, հատուկ կարգավիճակը ակնհայտ նպաստավոր պայմաններ էր ստեղծել սանջաքի բնակչության միայն 25-30% կազմող թուրք համայնքի համար՝ ի վնաս արաբների ու հայերի. սանջաքի պետական պաշտոնյաների 65% թուրք էր: Թուրքանպաստ այս խտրականությունը բացահայտ արտահայտվում էր ուսումնա-դպրոցական գործերում ու մշակութային կյանքի ոլորտներում, որտեղ թուրքական փոքրամասնությունը միշտ արժանանում էր հատուկ ուշադրության [Բայրամյան Ա., 1998, 32]:

Փաստորեն, ստացվում էր այնպես, որ Ալեքսանդրետի սանջաքում ֆրանսիական մանդատային իշխանությունների կառավարման ու թուրքերին տրված «հատուկ կարգավիճակի» արտոնյալ պայմանները, բնականորեն հանգեցնում էր սանջաքի ներքաղաքական իրադրության ապակայունացմանը: Դրությունը ավելի էր բարդանում փոխ-պատվիրակ Պիեռ Դյուրոյի (1924-1937) ընդգծված թուրքամետ կողմնորոշման, և Անկարայի կոշտ միջամտության հետևանքով՝ սահմանի պարբերաբար խախտումներ, զինված ընդհարումներ, քաղաքական դավեր ու բացահայտ տարածքային պահանջներ:

Այս հարցի սաղմերը գտնվում են 1921թ. Անկարայի պայմանագրի ու հետագա դիվանագիտական ակտերի հիմքում: «Պարզ երևում է,- գրում է «Լ'Ազի Ֆրանսեզ» հանդեսը, որ Ան-գորայի համաձայնագրի միակ նպատակն է թուրքական նոր պահանջների նախապատրաստումը

և Ալեքսանդրետի շրջանի լքումը Ֆրանսիայի կողմից: Այդ օրը Ֆրանսիան համաձայնության եկավ մի տեքստով, որի աղետալի հետևանքները ի հայտ էին գալու հետագայում» [Paul du V., 1938, 46]: Նույն կարծիքին է նաև Բ. Պոցիսկերիան. «Արդեն այն ժամանակ կասկած չկար, որ ֆրանսիացիները Ալեքսանդրետի սանջաքը զիջելու էին Թուրքիային» [Поцхвериа Б., 1992, 158]: Փաստորեն, 1921թ. ֆրանս-թուրքական համաձայնագիրը դիվանագիտական միակ զենքն էր, որի շնորհիվ Թուրքիան կարողացավ «հետևողականորեն» հասունացնել Ալեքսանդրետի հարցը, հանել այն միջազգային դիվանագիտության թատերաբեմ և ապօրինի ձևով միացնել իրեն:

1936թ. սեպտեմբերի 9-ին Ֆրանսիայի և Սիրիայի միջև ստորագրվեց «Բարեկամության և օգնության պայմանագիր», ըստ որի Ֆրանսիան ճանաչում է Սիրիայի անկախությունը, և պարտավորվում էրեք տարվա ընթացքում՝ մինչև 1939թ., հրաժարվել մանդատից և օժանդակել Սիրիային՝ որպես անկախ պետություն անդամակցելու Ազգերի լիգային: Մակայն, «Ֆրանսիան իրավունք ուներ 5 տարի գործ պահել Սիրիայում, ռազմական ուժերը կարող էին ազատ շարժվել Սիրիայի տարածքով, արտաքին քաղաքական հարցերում Սիրիան պարտավորվում էր խորհրդակցել Ֆրանսիայի հետ» [Сирия. 1992, 114.]: Ֆրանսիան իրավունք ստացավ «պատերազմի անմիջական սպառնալիքի դեպքում օգտագործել Սիրիայի հաղորդակցության միջոցները և հենակետերը: Պայմանագրով Ալեքսանդրետի սանջաքը մտնելու էր Սիրիայի կազմի մեջ: Պայմանագրի կնքումը դժգոհություն առաջացրեց Թուրքիայում, որից հետո թուրքական մամուլը կտրուկ հակաֆրանսիական արշավ ձեռնարկեց: Թուրքիան ֆրանսիական կառավարությանը մեղադրեց սանջաքը «անօրինական» ձևով Սիրիային հանձնելու մեջ: Շարունակ խոսվում էր «սանջաքում հաստատված ֆրանս-սիրիական բռնապետության և սանջաքի 280 հազար թուրքերին վիճակված դառն ճակատագրի մասին» [Բայրամյան Ա., 1998, 49-50]: Հետևաբար «Ալեքսանդրետի շրջանը, որտեղ թուրքերը մեծամասնություն են կազմում, չի կարելի թողնել արաբական ազգայնական կառավարության քմահաճույքին, մենք պահաջում ենք կնքել առանձին պայմանագիր», [Hourani A., 1946, 207] հայտարարում էր թուրքական կողմը: Տարբեր հեղինակների տվյալներով սանջաքում թուրքական մեծամասնություն գոյություն չունեն և թուրքերի թիվը այնտեղ կազմել է 23-30%: Այսպես, 1937թ. Ալեքսանդրետի սանջաքի 240.000 բնակիչներից արաբները կազմում էին 48% (115.000), թուրքերը՝ 23% (55.000), հայերը՝ 18% (43.000), մնացած 11%՝ (27.000)՝ թուրքմեններ, քրդեր, չերքեզներ և այլք [Հովհաննիսյան Ն., Մարգարյան Հ., 1975, 183]:

Անշուշտ, թուրքական մամուլը նման կերպ փորձում է հիմնավորել տարածքային պահանջների իրավացիությունը և ճանապարհ հարթել Անկարայի դիվանագիտական գործողությունների համար: Թուրքիայի արտգործնախարար Թ. Ռյուշտու Արասը 1936թ. սեպտեմբերի 26-ին Ազգերի լիգայի խորհրդի 93-րդ նստաշրջանում առաջին անգամ բարձրացրեց Ալեքսանդրետի սանջաքի հարցը: Հոկտեմբերի 10-ին Փարիզում սկսվեցին Ֆրանսիայի և Թուրքիայի միջև բանակցություններ: Թուրքիայի դեսպան Սուադ Դավազը ներկայացրեց հուշագիր, պահանջեց «սանջաքին տալ այնպիսի ինքնուրույնություն, ինչպիսին Սիրիան և Լիբանանն են, որ Ֆրանսիան սանջաքի հետ ստորագրի նմանօրինակ պայմանագիր» [Arcayürek C., 1987, 37]: Թուրքական կողմը առաջ քաշեց հետևյալ կետերը.

1.1921թ. պայմանագիրը ստորագրվել է թուրքերի հետ, ոչ թե Սիրիայի, որն այդ ժամանակ գոյություն չունեն, ընդ որում Ֆրանսիային սանջաքը զիջվել է ոչ թե առանց պայմանի, այլ պայմանականորեն:

**The Role of Türkiye in the “Solution” of the Question of the Sanjak of Alexandretta
Թուրքիայի դերակատարումն Ալեքսանդրետի սանջաքի հիմնախնդրի «լուծման» գործում**

2.Քանի որ Ֆրանսիան այժմ հրաժարվում է այդ շրջանում իր գերիշխանությունից, ապա ինքնուրույնությունը պետք է անցնի միայն սանջաքի բնակչությանը:

3.Ֆրանսիան իրավունք չունի առանց Թուրքիայի համաձայնության այն հանձնելու մասին պայմանագիր կնքել երրորդ կողմի հետ:

4.Ֆրանսիան խախտում է 1921 և 1926թթ. պայմանագրերը՝ անարդարացիորեն շրջանցելով այն կետերն ու հոդվածները, որոնցով հաստատվել էր թուրք-սիրիական սահմանագիծը:

Մինչ ֆրանսիական կառավարությունը կուսումնասիրեր թուրքական հուշագիրը, 1936թ. նոյեմբերի 1-ին Աթաթուրքը ԹԱՄԾ նիստում հայտարարում է. «Այս օրերին մեր ազգին զիջեցերեկ անհանգստացնող հիմնական խնդիրը Իսթենդերուն-Անթաքիայի շրջանների ճակատագրի հարցն է, որոնց իսկական տերերը թուրքերն են: Այս հարցում մենք հարկադրված ենք հանդես բերել ամենայն լրջություն և վճռականություն» [Atatürk K., 1952, 377]: Ֆրանսիայի արտգործնախարար Ի. Դելբուր, պատասխանելով նոյեմբերի 10-ի թուրքական հուշագրին, ընդգծում է.

1.1921թ. պայմանագրով Ֆրանսիան առաջնորդվում է բացառապես մանդատային սկզբունքներով, այդ թվում՝ Սիրիայի շահերով:

2.Համաձայն պայմանագրի 1-ին և 4-րդ հոդվածների՝ Ֆրանսիան սիրիական մանդատը կարող է բաժանել երկու մասի՝ Սիրիայի և Լիբանանի, և եթե սանջաքի ղեկավարության հետ ստորագրվի այնպիսի պայմանագիր, ինչպիսիք կան Սիրիայի և Լիբանանի հետ, դա կնշանակի Սիրիայի մասնատում, որի իրավունքը Ֆրանսիան չունի:

3.1921թ. պայմանագիրը սանջաքին տալիս էր ինքնուրույն կառավարման, ոչ թե քաղաքական հատուկ կարգավիճակ, և հատուկ կառավարման համակարգը պահպանվում է նաև Սիրիայի նկատմամբ ֆրանսիական մանդատը վերացնելուց հետո [Мишлер А., 1948, 187]:

Հուշագրի բովանդակությունը համոզմունք է ստեղծում, որ Ֆրանսիան իսկապես «մտահոգված» է Սիրիայի տարածքային ամբողջականության պահպանմամբ և արաբ ժողովրդի ճակատագրով ու առաջնորդվում է զուտ մանդատային սկզբունքներով: Սակայն, «մանդատային համակարգ» կոչվածը գաղութացման քաղաքական նոր ձև էր: Այն տպավորություն էր ստեղծում, որ Անգլիան և Ֆրանսիան ոչ թե իրենց գերիշխանությունն էին հաստատում տվյալ երկրում, այլ «կատարում» էին միջազգային կազմակերպության՝ Ազգերի լիգայի կամքն ու հանձնարարությունը:

Հետևաբար, թվացյալ այդ «մտահոգության» քողի տակ իրականում թաքնված էին Ֆրանսիայի շահերը՝ նախ սանջաքի անկախացումով ֆրանսիացիները զրկվում էին ռազմավարական շատ կարևոր նշանակություն ունեցող ռազմածովային հենակետերից և նավահանգստներից, բացի այդ, դա կտրուկ սրում էր ֆրանս-արաբական հարաբերությունները՝ հարվածի տակ դնելով Ֆրանսիայի շահերը ոչ միայն Սիրիայում, այլև հյուսիս-աֆրիկյան շրջանում: Իսկապես «Ալեքսանդրետը, հանդիսանում էր Սիրիայի երրորդ խոշոր նավահանգիստը՝ Տրիպոլից և Բեյրութից հետո, նույնիսկ ամենակարևոր նավահանգիստն էր Ստամբուլից Ալեքսանդրիա ընկած ծովափնյա ողջ շրջանում» [Известия, 11.01.1937. Москва]: Նշյալի վառ ապացույց է բարձրագույն կոմիսար Ա. Ժուվենելի հետևյալ տեսակետը. «Սիրիան տնտեսական հիանալի հեռանկարներ ունի և ապահովում է հսկայական շահույթ Ֆրանսիայի համար: Բացառելով Սիրիայից դուրս գալու ցանկացած տարբերակ՝ նա հավելեց. «Հեռանալ Սիրիայից, նշանակում է Արևելյան Միջերկրածովը վերածել

անգլո-իտալական ծոցի: Սա, անշուշտ, մեծապես կվնասի Ֆրանսիայի ողջ քաղաքական և տնտեսական դիրքերին Մերձավոր արևելքում: Ավելին՝ զիջել Ֆրանսիան չէր ցանկանում, ավելի ճիշտ՝ չէր էլ կարող: Անգլիական մամուլը պարբերաբար «հիշեցնում» էր, որ Միրիայի մանդատը Ֆրանսիան ստացել է Ազգերի Լիգայից և այդ մանդատի թեկուզ և ամենաչնչին շեղումը պետք է կատարվի Ազգերի լիգայի թույլտվությամբ [История X., 1925, 9]: Այսպիսի պատասխանը, բնականաբար, չէր կարող գոհացնել թուրքական կողմին, որը ձգտում էր հասնել Ալեքսանդրետի սանջաքի անկախացմանը՝ նպատակ ունենալով վաղ թե ուշ հասնել սանջաքի գրավմանը [Karakoç E., 2009, 97-98]:

Մրանով պետք է պայմանավորել սկզբնական շրջանում սանջաքի խնդրի հետ կապված ֆրանսիական կողմի որդեգրած կոշտ դիրքորոշումը: Սակայն, միջազգային ասպարեզում իրադարձությունների զարգացմանը զուգահեռ փոխվեց նաև Ֆրանսիայի քաղաքական դիրքորոշումը:

Ալեքսանդրետի սանջաքի հարցի քննարկումը 1936թ. դեկտեմբերին թուրքական կողմի նախաձեռնությամբ և ֆրանսիական կառավարության համաձայնությամբ տեղափոխվեց Ազգերի լիգայի խորհուրդ: Դեկտեմբերի 8-ին Թուրքիայի արտգործնախարար Ռ.Արասը հեռագրում է Ազգերի լիգայի խորհրդի քարտուղար Ժոզեֆ Ավրնոլին՝ առաջարկելով Լիգայի խորհրդի արտակարգ նստաշրջանի օրակարգ մտցնել «Ալեքսանդրետ-Անտիոքի ու շրջակա տարածքների ապագայի վերաբերյալ Թուրքիայի և Ֆրանսիայի միջև գոյություն ունեցող վեճի» քննարկումը: Այսպես, որոշվում է Ալեքսանդրետի սանջաքի հարցի քննարկման համար անմիջապես հրավիրել Ազգերի լիգայի խորհրդի արտակարգ նստաշրջան:

Այս ընթացքում, օգտվելով Ֆրանսիայի «բարեհաճությունից»՝ սանջաքի թուրք ծայրահեղականները շարունակ պահանջում էին շրջանի անջատումը Միրիայից կամ սանջաքի ուղղակի կցումը Թուրքիային՝ նշելով, որ «Իսթեմուլետի սանջաքը Ազգային ուխտի սահմանների մեջ է եղել»: Այս նպատակով դեռ վաղուց Միրիայում ստեղծվել էին Ալեքսանդրետի «ազատագրման» կոմիտեներ և կիսաառազմականացված թուրքական կազմակերպություններ, որոնք գործելով անպատժելիության մթնոլորտում, բացահայտ ահաբեկման քաղաքականություն էին վարում տեղի արաբ, հայ բնակչության նկատմամբ: Այս ամենը նոր թափ ստացավ նոյեմբերին, երբ սիրիական կառավարությունը որոշեց երկրում, այդ թվում՝ նաև սանջաքում անցկացնել պառլամենտական ընտրություններ: Ըստ կանոնադրության՝ ընտրությունները պետք է անցկացվեին ուղղակի քվեարկությամբ՝ երկաստիճան համակարգով: Անկարայի դիվանագիտական շրջանների կողմից, որոնք խրախուսում էին սանջաքում ծայրահեղական գաղտնի խմբավորումների քայքայիչ գործունեությունը, Ալեքսանդրետ-Անտիոքի շրջանի թուրքերին հրահանգվեց բոյկոտի ենթարկել սիրիական հանրապետության խորհրդարանական ընտրությունները: Այս ամենը, կարծում ենք, հետապնդում էր մեկ նպատակ՝ ձախողել ընտրությունները, որպեսզի անհրաժեշտ քվորումը չապահովի, և դրանով ապացուցել, որ թուրքերը քաղաքական մեծ կշիռ ու դերակատարություն ունեն սանջաքում: Սակայն, Անկարայի և սանջաքի ծայրահեղականների բոլոր ջանքերը անցան ապարդյուն, և թուրքերին մնում էր ապավինել շանտաժի ու սպառնալիքների քաղաքականությանը: Նրանք ամենուր լուրեր էին տարածում, որ շուտով սանջաքը գրավվելու է թուրքական զորքերի կողմից: Իսկ մանդատային իշխանությունների որդեգրած քաղաքականությունը ավելի էր բարդացնում դրությունը: Չնայած այս ամենին՝ նոյեմբերի 30-ին

The Role of Türkiye in the “Solution” of the Question of the Sanjak of Alexandretta
Թուրքիայի դերակատարումն Ալեքսանդրետի սանջաքի հիմնախնդրի «լուծման» գործում

նոր խորհրդարանի ընտրություններում հաղթեց «Ազգայնական Դաշինք» (Քուլթա վաթանիա) կուսակցությունը, իսկ նրա ղեկավար Հաշիմ ալ-Աթաիին ընտրվեց հանրապետության նախագահ:

Ֆրանսիացի նախկին պատգամավոր և արևելյան հարցերի մասնագետ Ա. Լպենը «Կիլիկիայից հետո Սիրիան» հոդվածում, քննադատելով Ֆրանսիայի քաղաքականությունը, կատարում է դիպուկ հարցադրումներ. «Ի՞նչ է տեղի ունենում Սիրիայում. Արդյո՞ք դիպվածաբար կհավակնին կրկնել Կիլիկիայի խաղը, որը մի իսկական ոճիր էր»: Նա անդրադառնալով նաև կիլիկիա-հայության ճակատագրին, գրում է. «Սիրիայի մեջ հարյուր հազարավոր հայեր կան, թերևս ավելի շատ ընտանիքներ արդեն կոտորվել են, մինչդեռ մենք նրանց պաշտպանելու հանձնառություն էինք ստանձնել: Մեր երկրի այս հավատարիմ բարեկամներին սառնասրտորեն և վայրագորեն պետք է հանձնե՞նք» [«Հայրենիք», Պոսթըն, 1936 մայիսի 16]:

Սանջաքի հայ բնակչությունը և քաղաքական-հասարակական շրջանակներն որդեգրել էին Սիրիայի անկախության պայքարին համահունչ քաղաքական գիծ: «1936-1937 թթ. ճգնաժամի ժամանակ հայերը արաբների հետ կազմեցին ընդհանուր քաղաքական մեկ ճակատ», - վկայում է Ա. Թոյնբին [Toynbee A., 1941, 480]:

Այսպիսի պայմաններում 1936թ. դեկտեմբերի 14-ին բացվում է Ազգերի լիգայի խորհրդի 95-րդ նստաշրջանը, որի օրակարգում էր նաև «Ալեքսանդրետի և Անտիոքի հարցը»: Նշենք, որ սիրիական պատվիրակությունը նույնպես ժամանել էր Ժնև՝ «պաշտպանելու համար Սիրիայի անբաժան մասի՝ Անտիոք-Իսքենդերունի միացումը Սիրիային, որը պատմականորեն կապված է Սիրիայի հետ» [«Արագ», Բուխարեստ, 1937 հունվարի 1]: Թուրքիայի արտգործնախարար Ռյուշտու Արասը մասնավորապես ասած. «Ֆրանսիական մանդատը չի տարածվում սանջաքի վրա, որը պայմանականորեն թողնվել էր Ֆրանսիային: Թուրքիան երբեք չի ընդունի ինչ-որ սիրիական պետական-քաղաքական միավորի գոյությունը, որի անունից Ֆրանսիան իր իշխանության տակ վերցնի թուրքական մի համայնք» [Բայրամյան Ա., 1998, 59]:

Իրավիճակը տեղում ուսումնասիրելու և Լիգայի խորհրդին ներկայացնելու համար ուղարկվեցին Լիգայի նշանակած չեզոք դիտորդներ: Հանձնաժողովում ընդգրկվեցին նորվեգացի, հոլանդացի և շվեյցարացի 1-ական ներկայացուցիչ, «Ալեքսանդրետի ու Անտիոքի» հարցի մասին զեկուցող նշանակվեց Շվեդիայի արտգործնախարար Մանդլերը [Baskin O., 2001, 283-284]:

1936թ. դեկտեմբերի 31-ին հանձնաժողովը ժամանեց սանջաք՝ հանդիպելով արաբ, հայ, թուրք, թուրքմեն ներկայացուցիչների: Դիտորդները հաստատեցին, որ «անհամաձայնության որևէ տարր գոյություն չունի, թուրքերը, արաբները, հայերը աշխատում և ապրում էին կատարյալ համերաշխության մեջ» [Paul du V. 1938, 64]: Միայն, երբ դիտորդները ժամանեցին Անտիոք, (բնակչության մեծամասնությունը թուրք էր) թուրք ծայրահեղականները «ազդեցիկ» ցույցերով փորձեցին հավատացնել, թե «Անտիոքի բնակչության ստվար մասը չի ուզում միանալ Սիրիային և սիրիական ու ֆրանսիական իշխանությունները խոչընդոտներ են հարուցում, որպեսզի Անտիոքի թուրք բնակչությունը չկարողանա արտահայտել իր կամքը» [«Արագ», Բուխարեստ, 1937 հունվարի 14]:

Մինչ դիտորդական առաքելությունը զբաղված էր սանջաքի ներքաղաքական դրությունը ուսումնասիրելով՝ Լիգայի խորհրդի նախաձեռնությամբ դեկտեմբերի 31-ին Փարիզում վերսկսվեց

Ֆրանս-թուրքական բանակցություններ: Մասնակցում էր արտգործնախարար Ի. Դելբուսը և նրա տեղակալ Պ. Վիենոն, թուրքական կողմից Ռյուշտու Արասը և Փարիզում Թուրքիայի դեսպան Սուադ Դավազը: Ֆրանսիան մերժեց թուրքական առաջարկները և մի քանի օր տևած բանակցությունները ավարտվեցին անարդյունք: Դրանից հետո թուրքական կողմը սկսեց տարբեր միջոցներով հասկացնել, որ «արվածը մեր բարեկամության հետ անհամատեղելի է» [Sandıklı A., 2007, 66]: Այս պարագայում Ֆրանսիայի վարչապետ Լեոն Բլյումը որոշեց անձամբ վերահսկել հարցի կարգավորման գործընթացը. «իրավական բնույթի այս տարակարծությունը պետք է դարձնել Ֆրանսիայի և Թուրքիայի միջև քաղաքական մերձեցման ու բարեկամության հաստատման միջոց», - հայտարարում է վարչապետ Բլյումը Արասի հետ տեսակցության ժամանակ [Paul du V. 1938, 171]: Ֆրանսիայի վարչապետը այնուհետև հավաստիացնում է, որ «սանջաքի կարգավիճակի մասին շուտով կկազմվի նոր նախագիծ, և արտաքին գործերի նախարարության միջոցով կհանձնվի թուրքական կառավարությանը, սկզբունքորեն ուսումնասիրեք նախագիծը, - Ռյուշտու Արասին հորդորում է Բլյումը, - համոզված եմ, որ այն կգոհացնի Թուրքիային» [Известия, 08.01.1937. Москва]:

Սակայն ֆրանսիական կողմի այս քայլերը ոչնչով չնվազեցրին թուրքական մամուլի մեղադրանքների տարափը, որով սպառնում էին, որ եթե չբավարարվեն իրենց պահանջները, ապա Թուրքիան կլքի Ազգերի լիգան, իսկ Անկարայի մեջլիսում արդեն բացահայտ սպառնալիքներ էին հնչում Սիրիայի հասցեին. «Եթե մեր կառավարությունը չի կարող հարցը լուծել սպիտակ գրքի օգնությամբ, ապա թուրք ազգը պատրաստ է անհրաժեշտ չափով կարմիր թանաք տալու՝ այդ մասին մի կարմիր գիրք գրելու համար» [Миллер А., 148 189]:

Հաշվի առնելով, որ միջազգային ասպարեզում իրադրությունը 1930-ական թթ կեսերին գնալով սրվում էր և Եվրոպայում ուրվագծվում էր պատերազմի գլխավոր օջախների առաջացումը, հասկանալի է դառնում, թե ինչու ոչ Ազգերի լիգան և ոչ Ֆրանսիան ու Անգլիան, չձեռնարկեցին անհրաժեշտ քայլեր: Ավելին, տեղի տալով Գերմանիայի ու Իտալիայի սպառնալիքներին՝ պարարտ հող նախապատրաստեցին վերջիններիս կողմից հետագա զավթիչ գործողությունների համար: Կապված տերությունների վարած քաղաքականության հետ՝ հետաքրքիր են Ի. Ինյոնյուի դատողությունները. «Արևմտյան պետությունները ոչ միայն չեն հակազդում Արևելյան Եվրոպայում Գերմանիայի զավթումներին, այլ նույնիսկ նրան դիտում են որպես միջոցներից մեկը ռազմական հակամարտությունից այն կողմ մնալու համար, հյուժելով Գերմանիային Արևելքում բախումների մեջ և այդպիսով ապահովելով տիրոջ ու դատավորի իրենց դերը՝ վճռելու համար Եվրոպայի ճակատագիրը: Սակայն Անգլիան և Ֆրանսիան սխալվեցին իրենց հաշվարկներում» [Живкова Л., 1975, 124]:

Միջազգային իրադրության նման զարգացումները, անշուշտ, իրենց ազդեցությունը թողեցին ֆրանս-թուրքական հարաբերությունների և առավել ևս Ալեքսանդրետի սանջաքի հակամարտության լուծման վրա: Արդյունքում, Անկարան որոշեց դիմել ավելի կտրուկ գործողությունների: 1936թ. հունվարի 6-ին Աթաթուրքը ցուցադրական այց կատարեց թուրքական բանակի հարավային ռազմական շրջան, որտեղ չորս ժամ տևողությամբ գաղտնի խորհրդակցություն ունեցավ վարչապետ Ի. Ինյոնյուի, ներքին և արտաքին գործերի նախարարներ Շ. Կայայի, Ռ. Արասի և բանակի գլխավոր շտաբի պետ Ֆեզի Չաքմաքի հետ [Известия, 08.01.1937,

The Role of Türkiye in the “Solution” of the Question of the Sanjak of Alexandretta
Թուրքիայի դերակատարումն Ալեքսանդրետի սանջաքի հիմնախնդրի «լուծման» գործում

Москва]: Դրանից հետո լուրեր տարածվեցին, թե սանջաքի սահմանի երկայնքով թուրքերը գորք են կենտրոնացնում:

Նման իրավիճակում Ֆրանսիան պատրաստակամություն հայտնեց ընդառաջելով թուրքերի պահանջներին, վարչապետ Լ. Բյումի ակտիվ նախաձեռնությամբ մշակվեց սանջաքի հակամարտության «լուծման» փոխզիջումային մի ծրագիր, որտեղ ընդգրկվել էին և ֆրանսիական և թուրքական նախագծերը: Բյումի այս նախագիծը կարելի է համարել բեկումնային սանջաքի հարցում մղված դիվանագիտական պայքարի մեջ, քանի որ դրա հիման վրա Ազգերի լիգայի խորհուրդը 1937թ. մայիսին Ալեքսանդրետի համար ընդունեց նոր կարգավիճակ և հիմնական Օրենք» [Paul du V., 1939, 175]:

1937թ. հունվարի 21-ին բացվեց Ազգերի լիգայի խորհրդի հերթական 96-րդ նստաշրջանը: Ֆրանսիայի և Թուրքիայի արտգործնախարարներ Ի. Դելբուսը ու Ռ. Արասը, հիմնվելով Լ. Բյումի մշակած սկզբունքների վրա, Լիգայի խորհրդին ներկայացրին սանջաքի հակամարտության լուծման տեսակետները:

Հունվարի 27-ին Սանդլերը Լիգայի խորհրդի քննարկմանը ներկայացրեց «Ալեքսանդրետի սանջաքի ապագա կարգավիճակի հիմնական սկզբունքների» մասին իր պատրաստած նախագիծը, որն էլ ընդունվեց Լիգայի կողմից [Hourani A., 1946, 357]:

Սանջաքի նոր կարգավիճակի հիմնական դրույթներից կարելի է փաստել, որ Սիրիայի իրավունքները սանջաքի ներքին և թե արտաքին գործերի կառավարման բնագավառում հասցվում էր նվազագույնի և լիովին խզեց Սիրիա-Սանջաք առանց այն էլ թույլ կապը և ավելի շատ հնարավորություն տվեց Թուրքիային թե քաղաքական առումով, թե բարոյապես իշխելու այնտեղ: Այն խնդրի իրավացի և վերջնական լուծում չէր, քանի որ այդ համաձայնության առաջին լուրջ թերությունը այն էր, որ նախ ոչ բանակցային գործընթացներում և ոչ էլ սանջաքի նոր կարգավիճակի և Սահմանադրական օրենքի մշակման ու ընդունման գործընթացում չընդգրկվեց սանջաքի փաստական իրավական կողմերից մեկի՝ Սիրիայի ոչ մի ներկայացուցիչ:

Թուրքիայում, ժնկյան փոխզիջումը ընդունվեց մեծ ցնծությամբ, այն համարվեց թուրքական դիվանագիտության հաղթանակ: Քեմալը շնորհավորական հեռագիր ուղարկեց վարչապետ Ինյոնյուին՝ դիվանագիտական հաջողության համար: Իսկ Ինյոնյուն էլ գոհունակությամբ հայտարարեց, որ «այս խնդիրը գտել է իր բարեհաջող լուծումը» [История дипломатии, 1965, 701]: Հունիսի 14-ին Թուրքիայի մեջլիսը հաստատեց սանջաքի նոր կարգավիճակը, հիմնական օրենքը և հարակից ֆրանս-թուրքական պայմանագրերը: Նոյեմբերի 1-ին թուրքական մեջլիսի բացման առթիվ ելույթում Աթաթուրքը ասում է. «Հաթայի ժողովուրդը անպայման կհասնի այն երջանիկ ու անկախ կառավարմանը, որին արժանի է: Հաթայի նոր կարգավիճակը ուժի մեջ մտնելուն կարճ ժամանակ է մնում» [Բայրամյան Ա., 1998, 87]:

Համաձայն նոր կարգավիճակի և հիմնական Օրենքի դրույթների անցկացվելու էին սանջաքի ասամբլեայի ընտրություններ: Դրանք տեղի են ունենալու համամասնական ներկայացուցչական սկզբունքի հիման վրա՝ երկաստիճան համակարգով:

Սանջաքը Թուրքիային կցելու քաղաքական հենքով ընտրապայքար իջած թուրք անջատողականները, ղեկավարվելով ու ֆինանսավորվելով անմիջապես Անկարայից, ընտրապայքարում

իրենց դրսևորում էին ագրեսիվ քաղաքական խմբավորում: Անկարան հավուր պատշաճի հոգ էր տանում նոր, կարողունակ և վստահելի «քաղաքական» ուժերի մասին: Ծայրահեղ անջատողականների շարքերը մշտապես համալրվում էին Թուրքիայից ուղարկված «ընտրողներով»: «Ժողովրդի ձայն» թերթը հայտնում է, որ 1938թ. փետրվարին քեմալական կառավարությունը սանջաք է ուղարկել 4000 թուրք «Ժողովրդի ձայն», Պեյրուի, 1938 փետրվարի 13]: «Թուրքիայից ուղարկված «ընտրողների» թիվը 1938թ. մայիսին արդեն հասնում էր 25000-ի, որոնք անպատիժ մնալով դիմում էին բազմաթիվ օրինազանցությունների», - վկայում է Վեոն [Paul du V., 1938, 93]:

Սանջաքում հանրաքվեի աշխատանքները սկսվեցին 1938թ. մայիսի 3-ին: Սակայն գրանցումների հենց առաջին օրվանից արդյունքները խիստ բացասական էին թուրքերի համար: Նրանց դեմ քվեարկեցին ոչ միայն քրդերն ու թուրքմենները, այլև մեծ թվով թուրքեր: Մայիսի 22-ին ավարտվում էին ցուցակագրման հիմնական աշխատանքները և հայտնի է դառնում, որ թուրքական կողմը ջախջախիչ պարտություն է կրել: Ընտրողների 60 տոկոսից ավելին դեմ էր արտահայտվել նրանց: «Թուրքիայի և Ֆրանսիայի միացյալ ջանքերը ձախողվեցին, - գրում է Դյու Վեոն, - սանջաքի բնակչության 65 տոկոսը դեմ արտահայտվեց Թուրքիային միանալու որոշմանը» [Paul du V., 1938, 88]:

«Ֆրանսիան հասկանում է միայն Հիտլերի լեզուն, այսպես շարունակելով՝ ֆրանսիացիները Թուրքիային պարտադրում են խոսել այնպես, ինչպես կխոսեր Գերմանիան», - գրում է «Ջումհուրիեթը» [Чжы Кэ-Жоу., 1963, 17]:

Ֆրանսիայի և Թուրքիայի միջև, դեռևս 1937թ. դեկտեմբերի 16-ին Անկարայում սկսվել էին գաղտնի բանակցություններ, որոնք շարունակվեցին շուրջ 7 ամիս (1938թ. հունիսի 13-ին դրանք տեղափոխվել էին Ալեքսանդրետի սանջաք) և ավարտվեցին հուլիսի 3-ին ֆրանս-թուրքական ռազմական համաձայնագրի ստորագրումով: Այն թուրքական գործին թույլ էր տալիս տալ մտնել սանջաք՝ ֆրանսիական ուժերի հետ կարգ ու կանոն հաստատելու նպատակով: Հուլիսի 4-ին Անկարայում ստորագրվեց «ֆրանս-թուրքական բարեկամության դաշինք», որով կողմերը պարտավորվում էին չմտնել որևէ խմբավորման մեջ, որը ուղղված կլինի կողմերից մեկի դեմ և նախահարձակ լինելու դեպքում օգնություն ցույց չտալ հակառակորդ կողմին»: Թուրքական գործի մուտքը սանջաք (հուլիսի 5) կանխորոշեց ոչ միայն պառլամենտական ընտրությունների ելքը, այլև արաբական այդ տարածքը Թուրքիային կցելու ողբերգության առաջին փուլն էր: Բարձրագույն կոմիսար Գ. Պյոուն, անդրադառնալով համաձայնագրին, իրավացի նշում է. «Ֆրանսիան այս հարցում մանևրում է միայն նահանջներով» [Gabriel P., 1952, 51]:

Արդյունքում, տեղի ունեցավ թուրք ընտրողների «տոկոսային աճ»՝ հասնելով 63%, - գրում է Ա. Թոյնբին [Toynbee A., 1941, 488]: Անտեսելով ազգաբնակչության ճնշող մեծամասնության օրինական իրավունքները՝ օգոստոսի 30-ին հրապարակվեցին ընտրական արձանագրությունների նոր ցուցակներ՝ թուրքերը խորհրդարանում կազմեցին մեծամասնություն՝ ստանալով այդքան սպասված 22 աթոռ՝ 40 տեղից: «Հաթայի նախագահ» Թայֆուր Սյոքմենը, խոսելով այս մասին, նույնպես խոստովանում է. «Մեր հաջողության գլխավոր պայմանը հանդիսացավ Հաթայում թուրքական գործերի ներկայությունը» [Sökmen T., 1978, 96]:

Փաստորեն, թուրքական և ֆրանսիական սվինների ներքո անցկացված կեղծ ընտրությունների արդյունքում, բնակչության միայն 25-30% կազմող թուրք համայնքը պառլամենտում ձևավորեց

The Role of Türkiye in the “Solution” of the Question of the Sanjak of Alexandretta
Թուրքիայի դերակատարումն Ալեքսանդրետի սանջաքի հիմնախնդրի «լուծման» գործում

մեծամասնություն: Սա, արդեն իսկ խոսում է այն մասին, որ ընտրություններն իսկապես կեղծված էին և բեմականացված: Հետևաբար, պառլամենտում թուրքերի ձևավորած մեծամասնությունը չէր արտացոլում սանջաքի բնակչության իրական պատկերը: Այս երկարատև բեմադրության ավարտից հետո, 1938թ. սեպտեմբերի 2-ին Անտիոքում հրավիրվեց սանջաքի նորընտիր ասամբլեայի առաջին գումարումը, Ալեքսանդրետի սանջաքը վերանվանվեց «Հաթայի պետություն», որի նախագահ «ընտրվեց» Թայֆուր Սյոքմենը:

Միրիայում և Լիբանանում Ֆրանսիայի բարձրագույն կոմիսար Գ. Պյոուն ևս խոստովանում է. «Հաթայի պետության զիջումը Թուրքիային գործնականում արդեն կատարված է» [Gabriel P., 1952, 75]:

Միրիայում և Լիբանանում ֆրանսական զորքերի հրամանատար գեներալ Հյուցենգերը ևս խորհուրդ տվեց կառավարությանը սանջաքը զիջել Թուրքիային, որպեսզի Արևելյան Միջերկրածովում ապահովեն երկու երկրների ռազմա-քաղաքական պայմանագրի կնքումը: Իսկ, երբ թուրքերն ակնարկեցին, թե միայն Ալեքսանդրետի խնդիրն է, որ խանգարում է պայմանագրի արագ կնքմանը, Փարիզում շտապեցին լուծել այն:

Արդյունքում, 1939թ. հունիսի 23-ին Թուրքիայի արտգործնախարար Շ.Սարաջողլուն և Թուրքիայում Ֆրանսիայի դեսպան Ռ.Մասիգլին Անկարայում ստորագրեցին «Թուրքիայի և Միրիայի միջև տարածքային հարցերի շուրջ վերջնական կարգավորման մասին համաձայնագիր», որով Ալեքսանդրետի սանջաքը հանձնվեց Թուրքիային:

Նույն օրն էլ Փարիզում ստորագրվեց ֆրանս-թուրքական փոխադարձ օգնության հռչակագիր, որի բովանդակությունը լիովին համընկնում էր 1939թ. մայիսի 12-ին ստորագրված անգլո-թուրքական հռչակագրի հետ: Ըստ այս հռչակագրի՝ Ֆրանսիան և Թուրքիան պարտավորվում էին չմտնել որևէ քաղաքական կամ տնտեսական դաշինքի մեջ, որն ուղղված կլինի նրանցից մեկի դեմ, օգնություն ցույց չտալ երրորդ պետության, եթե վերջինս հարձակվի պայմանավորվող կողմերից մեկի վրա, խորհրդակցել միմյանց հետ, եթե Արևելյան Միջերկրականում խախտվի խաղաղությունը [Миллер А., 1948, 190]: Հունիսի 29-ին «Հաթայի պառլամենտը» վերջին նիստը գումարեց և հռչակեց Հաթայի միացումը Թուրքիային, որն էլ դարձավ Թուրքիայի 63-րդ վիլայեթը:

Սանջաքի հարցն ուսումնասիրողների գերակշիռ մասը (բացառությամբ թուրք հեղինակների, որոնք գտնում էին, թե «այդպիսով վերականգնվեց արդարությունը և Հաթայի թուրքական տարածքները վերդարձվեցին իրենց տերերին» [Bıyıklıoğlu T., 1959, 76] իրավացի փաստում է, որ Ֆրանսիան, անտեսելով սիրիական ժողովրդի շահերը, սիրիական Ալեքսանդրետի վճարումով ապահովեց Թուրքիայի ժամանակավոր մերձեցումը անգլո-ֆրանսիական ռազմական խմբավորմանը:

«Այս գործարքն ըստ էության նախօրոք վարձատրություն էր Թուրքիայի համար՝ անգլո-ֆրանսիական խմբավորմանը միանալու համար, որ անգլիացիները վճարեցին Թուրքիային Ֆրանսիայի և առաջին հերթին սիրիացի ժողովրդի հաշվին» [Данцинг Б., 1949, 275]: Այս համատեքստում տեղին է մեջբերել Ա.Բայրամյանի տեսակետը. «Սանջաքի զիջումը առաջին զոհաբերությունը չէ, որ Ֆրանսիան կատարում է բրիտանական զոհասեղանի վրա» [Բայրամյան

Ա., 1998, 140]: Սակայն, Թուրքիայի «Բարեկամության գինը» վճարվեց ոչ թե Ֆրանսիայի, այլ անկախության շեմին գտնվող Սիրիայի հաշվին:

Սիրիայի ժողովուրդն ու ողջ արաբական աշխարհը խոր ընդվզումով ու զայրությամբ ընդունեցին սանջաքի «նվիրումը» Թուրքիային: Սիրիացի ժողովուրդը հունիսի 23-ի իր հայրենիքի անդամահատման անօրինական պայմանագրի առթիվ բողոքի զանգվածային ցույցեր ու գործադուլներ արեց, իսկ սիրիական կառավարությունը խստորեն քննադատեց անգլո-ֆրանսիական իմպերիալիստներին՝ արդարացի շեշտելով, որ նրանք արաբական սանջաքը ծախեցին իրենց շահերի համար: Ի նշան բողոքի՝ Սիրիայի ազգային կառավարությունը և նախագահ Հաշիմ ալ-Աթասին հրաժարական տվեցին: Միաժամանակ, այդ ապօրինի գործարքի դեմ հուշագրեր ուղարկվեցին Փարիզ և Ժնև. «Ալեքսանդրետի մուհաֆազայի (նահանգ) փոխանցումը Թուրքիային ապօրինի է և իրավական հիմքից զուրկ, Սիրիական հանրապետությունը պահպանում է իր գերիշխան իրավունքներն այդ տարածքի վրա» [Հովհաննիսյան Ն., Սարգսյան Հ., 1975, 187]:

Ամփոփելով, կարող ենք փաստել, որ Ալեքսանդրետի սանջաքի՝ շուրջ երեք տարի շարունակվող լարված պայքարում թուրքական դիվանագիտությանը հաջողվեց «քայլ առ քայլ» հարկադրել Ֆրանսիային չափավորել անհաշտ դիրքորոշումը: Ալեքսանդրետի շուրջ վեճի վերջնական կարգավորումն իրավական հիմքերից տեղափոխելով քաղաքական հարթություն՝ ֆրանսիական կառավարությունը՝ Սիրիայի ժողովրդի ու պետության կամքին հակառակ, խախտեց Սիրիայի տարածքային ամբողջականությունը և Ալեքսանդրետը զիջեց թուրքերին: Ծավալված ֆրանս-թուրքական թեժ պայքարի ողջ ընթացքում թուրքական դիվանագիտությունը կարողացավ ճարպկորեն խուսանավել անգլո-ֆրանսիական խմբավորման և առանցքի երկրների միջև օրըստօրե խորացող հակասությունների հորձանուտում և սանջաքի խնդիրը լուծել իրեն նախընտրելի ձևով:

Գրականության ցանկ

«Արագ», Բուխարեստ, 1937 հունվարի 1:

«Արագ», Բուխարեստ, 1937 հունվարի 14:

Բայրամյան Ա., Ալեքսանդրետի սանջաքի հարցը և միջազգային դիվանագիտությունը. 1936-1939 թթ., Երևան, 1998:

«Ժողովրդի ձայն», Պեյրուք, 1938 փետրվարի 13:

«Հայրենիք», Պոսթըն, 1936 մայիսի 16:

Հովհաննիսյան Ն., Արաբական երկրների պատմություն, հտ. 4, Երևան, 2007:

Հովհաննիսյան Ն., Սարգսյան Հ., Սիրիան անկախության համար մղված պայքարում, Ե., 1975:

Данцинг Б., Турция, Москва, 1949.

Известия, 11.01.1937. Москва.

Известия, 08.01.1937. Москва

История Дипломатии, Т. 3, Москва, 1965.

Живкова Л., 1975, Англо-турецкие отношения в 1933-1939гг, Москва.

Миллер А., 1948, Очерки новейшей истории Турции, М-Л..

Луцкий В., 1964, Национально-Освободительная война в Сирии /1925-1927гг/, Москва.

The Role of Türkiye in the “Solution” of the Question of the Sanjak of Alexandretta
Թուրքիայի դերակատարումն Ալեքսանդրետի սանջաքի հիմնախնդրի «լուծման» գործում

Попхвериа Б., 1992, Турция между двумя мировыми войнами, Москва.

Сирия. Справочник. Москва, 1992.

Штюрмер Х., 1925, Англо-французское сближение, Международная жизнь, Москва.

Чжу Кэ-Жоу, 1963, Внешняя политика Турции накануне второй мировой войны /1934-1939гг/, Ленинград.

Arcayürek С., 1987, Şeytan Üçgeninde Türkiye. Ankara.

Atatürk К., 1952, Atatürk'un söylev ve demeçleri. Cilt 1. Ankara.

Baskın О., 2001, Türk dış Politikası, Cilt, 1, Istanbul.

Быıklıoğlu Т., 1959, Atatürk Anadolu'da 1919-1921. Ankara.

Cumhuriyet tarihi araştırmaları- I 90. Yılında lozan ve Türkiye Cumhuriyeti Uluslararası Sempozyumu (13-15 Kasım 2013, Ankara) Cilt II, Ankara, 2015.

Sandıklı А., 2007, Atatürk dönemi türk dış politikası ışığında avrupa birliği'ne giriş. İstanbul.

Sökmen Т., 1978, Hatay'in Kurtuluşu İçin Harcanan Çabalar, TTK Basımevi, Ankara.

Gabriel P., 1952, Deux Annees au Levant. Paris.

Veou Paul du, 1938, Le desastre d'Alexandrette. 1934-1938. Paris.

Hourani А., 1946, Syria and Lebanon. London.

Toynbee А., 1941, Survey of international Affairs., 1938. Vol 1, London.